

**BİRİNCİ ESKİ TÜRK KAĞANLIĞI'NDA UMNA KAĞAN'IN
GÜZERGÂHI VE ONUN OYNADIĞI SİYASİ VE
KÜLTÜREL ROL ÜZERİNE
2007-2008 YILINDAKİ MOĞOL VE JAPON ORTAK YÜZEY
ARAŞTIRMALARINA GÖRE**

*Takashi ŌSAWA**

Özet:

Bu makalede MS 6. yüzyılda inşa ettirilen I. Türk Kağanlığı'na ait Bugut Anıtı ve Yazıtı üzerinde durulmakta, 1997'de Bichees kitabında yayımlanan Yoshida Yutaka'nın okuyuşuna dayanarak anıt ve yazıt hakkında arkeolojik ve tarihi bazı yeni fikirler sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Bugut Yazıtı, I. Türk Kağanlığı

**On the Location and Political, Cultural Role of Umna Khan in the First Turkic Khnate
In Accordance with the Mongolian-Japans Field Research of in 2007-2008**

Abstract:

This article discusses the Bugut inscription erected in the 6th century, i.e. the period of the first Turkic Khanate. The article presents some new archaeological and historical opinions on this inscription based on the interpretation of Yoshida Yutaka in the book Bichees which was published in 1997.

Key words: Bugut Inscription, I. Turkic Khanate

Ön Söz

Bu makalede, Moğolistan'ın Arhangai aймаğı, Bugut Sum'u bozkırındaki, takriben MS 6. asrın sonlarında inşa ettirilen I. Türk Kağanlığı'na ait Bugut Anıtı ve Yazıtı üzerinde durmak istiyorum.

* Prof. Dr., Osaka Üniversitesi Dünya Dilleri Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Japonya.
osawatak@lang.osaka-u.ac.jp

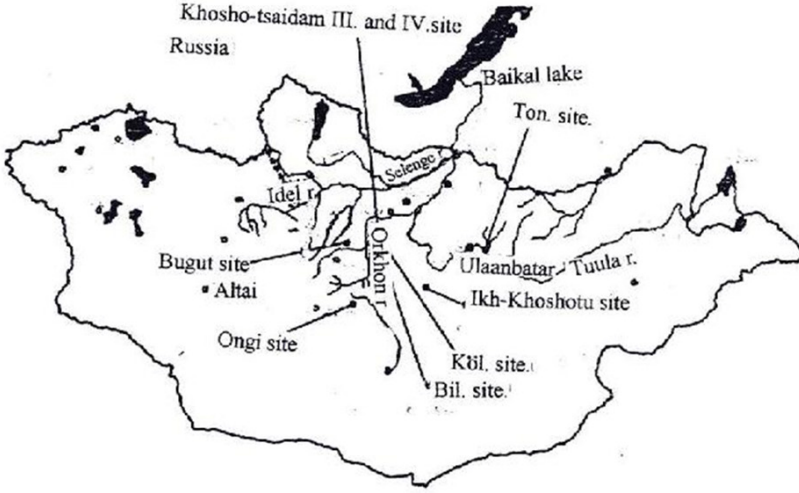

Fig. 1 Site Map of Mongolia
of the Ancient Turkish Qaghanate Periods.

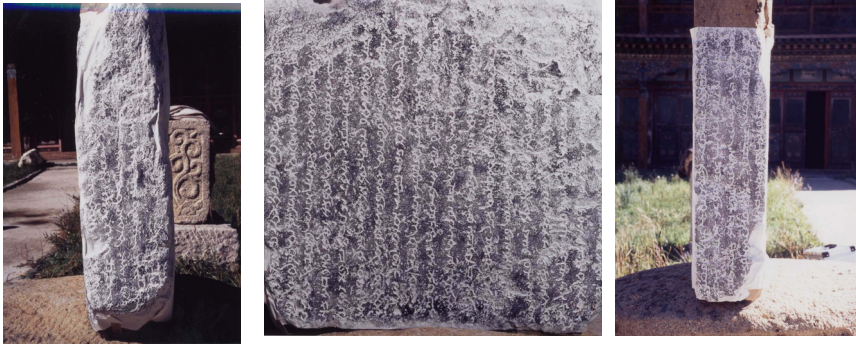
Res. 1: Moğolistan'daki eski Türk anıt ve yazıtlarının yer aldığı bir harita

Bu anıt ve yazıt, 1958 yılında Moğol arkeolog S. Dorjisüren tarafından keşfedildikten sonra, Moğol-Sovyet Ortak Epigrafya Araştırması çerçevesinde 1968 ve 1969 yıllarında S. G. Klyashtornyj ve V. A. Livshits tarafından detaylı olarak araştırıldı. Bu yazıtın Soğud harfleriyle ve Soğudca olarak yazılmış olduğu ve I. Türk Kağanlığı'ndan *Makan Tegin* adlı bir Türk prensine ait olduğu ilk defa onlar tarafından belirtildi (Klyashtornyj ve Livshits 1969). 1972 yılında bu ilk yayının düzeltisini de yayımladılar (Klyashtornyj ve Livshits 1972). Bundan sonra 1986 yazında, Moğol-Sovyet Ortak Arkeolojik Araştırma Heyetinden Rus arkeolog V. E. Voitov, Moğol arkeolog D. Bayar ve G. Menes de bu anıtın kazısını yapmıştır (Voitov 1996: 27-33). Ben de 1996 yılında Japon Millî Eğitim ve Bilim Bakanlığının desteği ile Tarih Enstitüsünden Ayudai Ochir ve Osaka Üniversitesinden Prof. Dr. Takao Moriyasu başkanlığındaki Moğol ve Japon Ortak Epigrafya Araştırma Heyetinden oluşan bir ekiple birleşerek 1997 yılında anıt ve yazıtı inceledim (Moriyasu ve Ochir 1999: 121-125). 2006 yılında Bichees II adındaki Moğol-Japon Ortak Epigrafya Araştırma Heyetini kurarak mezkur yılın yazında tekrar bu yazıtı inceleme fırsatı buldum (Bichees 2: 29-31). Esasen, bu yazıtta kullanılan dil Soğudca olduğundan, Soğud dili uzmanı Yoshida Yutaka da bu araştırmaya katkıda bulundu. Yutaka, 1997 yazında kendisi de bizzat Moğolistan'da bulunarak, yazıtın yeniden estampajını alıp inceledi. Bu araştırmanın sonucunu 1999 yılında *Bichees* kitabında yayımladı. Yutaka'nın okuyuşu ile Klyashtornyj-

Livshits'in okuyuşunun epey farklı olduğu aşıkardır. Ben ise bu bildiride, Yoshida'nın okuyuşuna dayanarak arkeolojik ve tarihî açıdan birkaç yeni fikir sunmak istiyorum.

I. Bugut Yazıtı'na Ait Meseleler

Öncelikle aşağıda benim sorumluluğumda, Yoshida'nın okuyuşuna dayanarak Bugut Yazıtı'nın Türkçe tercümesini size sunmak isterim.

Res.2: B-1: Soğudca metnin sol tarafı; B-2: Soğudca metnin orta tarafı; B-3: Sağ tarafı (Takashi Osawa Arşivi'nden, 1997)

I-1. Bugut Yazıtı'nın Türkçeye Çevirisi

(B-1: 1-3) Urkupar Çraçu Mağa Tatpar Kağan için, Mukan Kağan'ın Yaruka-kardeşi Nivar Kağan yaptığı zaman, Türk Aşinas kavminin hükümdarları (bu) dinî nizam taşı (nom sank) dikmiştir.

(B-1: 3-4) Bundan sonra, Tanrı(ya benzeyen) Mukan Kağan ve Tanrı(ya benzeyen) Mağa Tatpar Kağan ise doğudan batıya uzanan bütün dünya üzerindeki iki hükümdar idi.

(B-1: 5+B-2: 1) Şimdi, bundan sonra Tanrı(ya benzeyen) Mukan Kağan o

Tanrıya geri döndü (yani, öldü).

(B-2: 2-5) Bundan sonra, Mağa Tatpar Kağan'ın prensleri, Şadapıtlar, Tarxvanlar, Xurxapçinler, Tudunlara, (ona şöyle dedi ki): “... Senin büyük kardeşin Mukan Kağan vefat etmiş. O ülkeyi, yedi kıtayı (yani, bütün dünyayı) yönetti ve halkı iyi besledi. Şimdi, siz Tanrı(ya benzeyen) Mağa Tatpar Kağan, yine hükümdar (oldunuz ve) yedi kıtayı onun gibi yönetin ve halkı besleyin!”

(B-2:5-7) Bundan sonra Tanrı(ya benzeyen) Mağa Tatpar Kağan yine
... tavsiyeyi dinledi (= danışmanların tavsiyesini kabul etti) ve Tavşan yılında

hükümdar oldu. O ise 11 yıl yönetti. ... (onun) vücut o Tanrıya geri döndü (yani, öldü).

(B-2: 7-9) Bundan sonra Şadapıtlar, Tarxvanlar, Xurxapçinler, yaptı. Bundan sonra onlar Mağa Umna Kağan'ı hükümdar ilan etti,

(B-2:9-10) (Mağa Umna) Kağan ise onun babası Mağa Tatpar Kağan için büyük yı inşa etmeyi emreti. Ve ayrıca o büyük dinî nizam taşı (nom sank) dikmeyi emretti.

(B-2: 10-14) Hukuk taşı diktirildiğinde Tanrı(ya benzeyen) Mağa Tatpar Kağan'ın prensleri, onun torunları ve torununun çocukları ile birlikte, ve Şadapıtlar, Xurxapçinler, akrabalar ve halklar, onlar ... atlı askeri ile birlikte bir haftadır yaparken onlar öldürdü.

(B-2: 14-16) Bundan sonra, Tanrı(ya benzeyen) ... (Kağan) (dinî nizam taşı) dikmeyi emretti. İki hükümdar yaparken, onlar da (onun arkasından) takip ederek yukarıya gittiler.

(B-2: 16-18) onlar aldı (..) yılında Mağa... (Kağan) (onlar) ...yı ve başka hepsini aldı.

(B-2: 18-19) o iki kağan (yani) Mağa

(B-3: 1) (o) güzel hazine ve (dinî) töreni kutlar.

(B-3: 2) O yılda o güzel hazine ve dinî töreni kutlar.

(B-3: 3) (ve) veinsanlar vardır. Ve efendimiz! Mağa

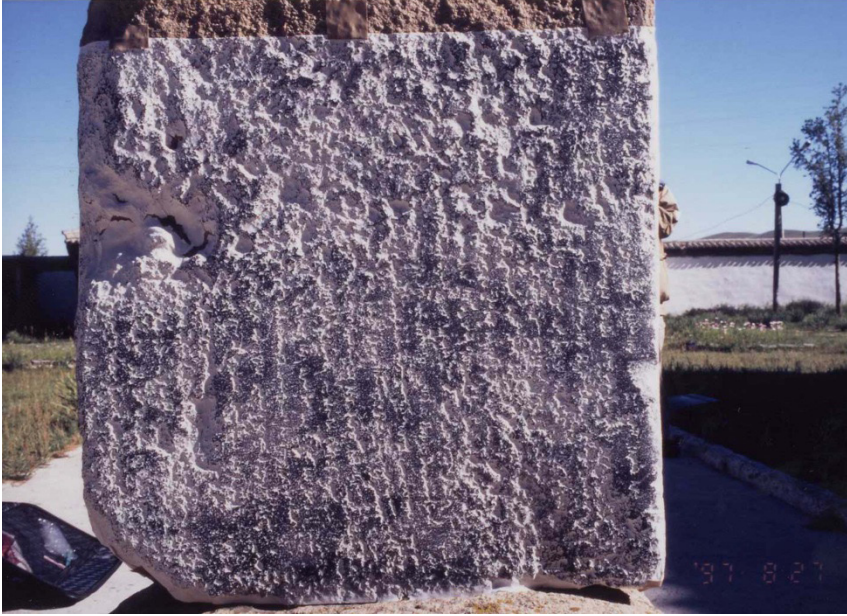
(B-3: 4) gün,(hukuk taşını) U(mu?)na İri Mağa

(B-3: 5)

Burada Bugut Anıt ve Yazıtı üzerine yapılmış olan arkeolojik veya tarihî meselelerden sırasıyla bahsetmek istiyorum.

1-2. Bugut Yazıtı'nın Hangi Tarafı 'Ön Taraf' Sayılmalıdır?

Bugut Yazıtı'na ilişkin ilk mesele, hangi tarafının 'ön taraf' kabul edilmesidir. Bunu belirleyebilmek için Bugut Yazıtı'nın Soğudca yüzüne ait olan (B-1: 1-3)'deki Soğudca metinde bahsedilen konu çok önemlidir. Buradan bu yazıtın, I. Türk Kağanlığı'nda İllig Kağan'ın oğlu, Kara Kağan'ın oğlu olan Nivar Kağan denilen şahsın, Tatpar Kağan'ın ölmesinden dolayı, bunu onun idaresi altında bulunan Aşinaslı Türk hükümdarlara diktirmiş olduğu açıkça anlatılmaktadır. Ayrıca bu yazıtın *nom sank* denilen Budizm ile ilgili Dharma ya da dinî nizamı yazdırmış *bitig* taşı olduğunu açıkça göstermektedir.

Res 3: B-4: Bugut Yazıtı'nın Brahmi Yüzü (Takashi Ōsawa Arşivi, 1997)

Bu yazıtın altındaki, kaplumbağa kaidenin dörtgen dilek içindeki yazıtın ayağının bir çukura sokulup diktirilmiş olması, yazıtın eski Han Hanedanlığı'ndan itibaren Çin'de gelenek olan, iktidara yakın yüksek makama ait şahsın ölümünden sonra onun şerefini hatırlatmak için diktirilen tipik bir yazıt olduğunu gösteriyor. Yoshida ve Moriyasu da bu ilk cümleden, bu yazıtın esas kısmı *nom bitig taşı* denilen; yani Brahmi harfleriyle 14 sırası ile çizilmiş parçası olduğunu tahmin etmişlerdir.

Bu B-4 parçası, diğer üç taraftan, bu nom bitigi diktirme sebebini anlatan B-1, B-2 ve B-3 taraflarından daha önce yazdırılmış olmalıdır. Buna dikkat edince, Brahmi yazılı yüzü, bu yazıtın ön tarafı olarak nitelendirmek bence mantıklıdır. Bununla ilgili olarak eski Türk yazıtlarının esas yönünün Rus arkeolog E. Novgorodva'nın tahminine dayanarak (Orhun Yazıtları'nın) doğu tarafını ön taraf saymak artık eskimiş bir düşünceye benziyor.

2000 yılında TİKA tarafından yapılan kazıda bulunan Bilge Kağan Anıtı'ndan çıkarılan kaplumbağa başının batı tarafını gösterdiğinin keşfedilmesi bunun en iyi kanıtıdır. Ayrıca Köl Tigin Yazıtı'nda da 1958 yılında Ser-Odzhab ve Çek arkeolog L. Jisl tarafından o anıtın iç alanında yapılmış kazı sonucunda Jisl'in çizdiği anıtın plan haritasından da, kaplumbağanın başının batı tarafına yöneldiği açıkça anlaşılmaktadır. Yani, Orhun Yazıtları'nın kaplumbağa kaidesinin baştan batı tarafına yüz gösterilerek konulduğu kabul edilmelidir. Hem aynı zamanda Çin'deki *Sui* veya *Tang* hanedanına ait mezar

taşı yazıtındaki metnin baş sözü de kaplumbağanın baş tarafına konulduğuna göre bundan örnek alınarak kaplumbağanın başının batıya yöneldiği ortaya çıkmıştır ki, buna göre eski Türklerin yazıtlarında da esas parçanın batı tarafına konulması beklenmektedir.

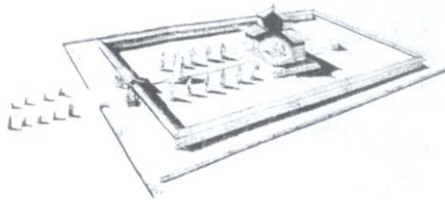
Orhun Yazıtları'nın batı tarafındaki Çince metne göre 732 ve 735 yıllarında Tang İmparatoru *Xuanzong*'un Türk Bilge Kağan'ın oğlu olarak zikredilmekte olduğu biliniyor. Bu ifade, o zaman iki ülke arasındaki siyasi ilişkiyi yansıtan simgesel bir söz olarak nitelendirilirken, Tang İmparatoru'na göre bu kadar sıkı ilişkiyi somut bir şekilde göstermek için kendi eli ile yazdığı Çince metnin konulduğu tarafın ön taraf, yani batı tarafı olması normal idi. Bu görüşümü, Orhun Yazıtları'ndan daha önceki yıllarda inşa edildiği düşünülen Tunyukuk ve İkh-Khoşootu Yazıtlarıyla da destekleyebiliriz; yani bunların başlangıç cümlesi de hep batı tarafından yazılmaktadır ve hatta onların baş kısmında, onu ailesine bağlayan boy damgası çizilmektedir ki, artık eski Türk yazıtları ister kaplumbağa kaidesi olsun ister yazıtın baş kısmı olsun, onların başının döneceği taraf batı tarafıdır, denilebilir.

Resim Khoşo Tsaydam'da bulunan Köl Tigin mezar kompleksinin girişi

Res 4: Kazıdan önceki Köl Tigin Anıt ve Yazıtı'nın durumu (Diyarbakirli 2002: 888)

Resim Khoşo Tsaydam'da bulunan Köl Tigin mezar kompleksinin restitüsyonu

Resim Köl Tigin mezar kompleksinin restitüsyonundan bir detay

Res 5: Köl Tigin Anıtı'nın asıl şekli ve tapınak binasının iç yapısı (Diyarbakirli 2002: 887)

Bu meseleyi evvelce rahmetli Moğol meslektaşımız Dovdoyn Bayar'a sorduğumda, o da Bilge Kağan kaidesinin başının batı tarafına yöneldiğini anlatmış, aynı fikri açıklamıştı; yani bence ister I. Türk Kağanlığı'nda olsun ister II. Türk Kağanlığı'nda olsun, anıta bağlı yazıtın ön tarafı doğu yönü olmayıp anıta ait şahsın ruhunun bulunduğu eski Türk dilinde *ev bark* denilen tapınak binasının ya da bu bina içinde doğuya yüz çevirdiği karı kocanın taş heykellerinin bulunduğu batı tarafına yöneltilmesi gerekir. Bugut anıtındaki kaplumbağa da başını ev barkın bulunduğu batı tarafına yöneltmekle birlikte yazıtın, B-4 adlı Brahmi yüzü de batı tarafına yöneltilip kaplumbağa kaidesinin dörtgen dileğine sokulup oturtulmuştur.

Resim Mogolistan'da Tsetserleg müzesindeki, Taspar Kağan devrinde yapılmış Bugut anıtı.

Res. 6: Sol yönü ise yanlış gösterilmekte; Sağ-Brahmi tarafının önde bulunan doğru şekil

Bu yüzden şu anda Tsetserleg sum'daki Gandanji Tapınağı'nın bahçesinde sergilenen Bugut Yazıtı'nın kaplumbağaya sokulduğu yön ise tamamen ters olup aşağıdaki resimde olduğu gibi düzeltilmelidir.

I-3. Bugut Yazıtı'nın Başındaki Kabartma Hayvan Nedir?

Bugut Yazıtı'na ilişkin ikinci mesele, yazıtın baş kısmında yer alan kabartma hayvanın ne olduğudur. Klyashtornyj, Bugut Yazıtı'nın baş kısmındaki hayvanı kurt olarak düşünmüş ve bu hayvanın karnının altından memesini emen bir çocuğu resmeden bir manzaraya işaret eder şekilde yorumlamıştır ki, bizim yaptığımız incelemelere göre bu hiçbir şekilde kabul edilemez. Baş kısmı bildiğim kadarıyla yukarıdaki sağ tarafı artık eksik olup,

bulunmaması hâlindeyken geriye kalan sol parçasından hayvana ait ayağın parçası ile anıttan bozuk hâlde keşfedilen ayağa ait parçayı birleştirdiğimiz zaman bu açıkça anlaşılabilir. Yani ne kadar incelenirse incelenir iki ayağın altında insan figürünün izleri hiç bulunmamaktadır.

Bu iddia, bunu ilk defa keşfeden Moğol arkeolog Dorzhüsren tarafından savunulmuş olup Klyashtornyj de tekrarlamıştır. Oysa Çinliler arasında siyasi açıdan gerginliğin yaşandığı 1960'lı yıllarda, eğer bunu bilmiş olsalardı da ve bilim açısından doğru olsaydı da, bu baş motifinin Çin'den geldiğini söylemenin imkânsız olacağını tahmin ediyorum. Türk ve Moğol ortak kültürünün izleri olarak nitelendirilebilecek, atalarının kurttan türemiş olduğunu anlatan efsane, bence de eski Türk ve Moğol mitolojisi açısından oldukça enteresandır ve önemli bir konu olduğu yanlış anlaşılmasın.

Peki Bugut Yazıtı'ndaki hayvanın baş motifi nedir? Eski Türk Kağanlığı döneminde Çin hanedanlarından *Wei*, *Beizhou*, *Beiqi*, *Sui*, *Tang* gibi komşu ülkelerden Moğolistan'daki göçebe devlete giren kültür öğelerinin çokluğu bilinmektedir. Bana göre, eski Türk yazıtının esas şekli ve çiçeğe benzeyen motifinde hep bunun etkisi olduğu kabul edilebilir. Bu yazıtın esas şekli de, o zamanki Beizhou ya da Beiqi Hanedanlarından gelen Çinliler, daha doğrusu Budist rahiplerin bırakmış oldukları kültürel iz olarak nitelendirilmelidir. Bugut Yazıtı'nın kaplumbağa kaidesinin şeklinin de Çin'deki yazıtlardan gelen bir öge olduğu kabul edilirse, yazıtın baş kısmındaki hayvan da Çin'deki yazıtlarda sıkça tespit edilebilen ejderha, bana göre çift ejderhanın bir kısmı olmalıdır.

1-4. Bugut Yazıtı Ne Zaman Yazıldı?

Bugut Yazıtı'na ilişkin bir üçüncü mesele, bu kitabenin ne zaman yazıldığıdır. Bu mesele biraz zor olsa da, Suishu-84'teki Tujuelere ait kısmı okuyunca anlaşılabilir; yani I. Türk Kağanlığı'nda Tatpar Kağan ölmezden evvel, kendi oğlu *Anla*'ya, tahtı Tatpar'ın ağabeyinin oğlu olan *Dalabian* (sonraki *Abo kehan*- yani, *Apa Kağan*-)'a bırakma önerisinde bulunduğu hâlde, vefatından sonraki kurultayda yüksek makama sahip olanlar arasındaki seçime geç gelen aksakal Nivar'ın uyarısından dolayı ve *Dalabian*'ın annesinin o kadar da soylu bir aileye mensup olmadığından adaylığı düşürüldü, seçilmedi ve sonunda *Anla*, büyük kağan olarak tahta geçti. *Anla*, büyük kağan olarak ülkeyi yönetmeye başladığı sıralarda *Dalabian*'dan şiddetli küfre maruz kaldı, sonunda tahtı Nivar Kağan'a bırakmak zorunda kaldı.

Suishu-84'teki yazıya göre, Nivar Kağan'ın MS 581 yılında (*Ulug Türk*) *İl Küli Şad Baga İşbara Kağan* olarak tahta çıkıp, Ötüken Yış'ta oturarak ülkeyi yönettiği bilinmektedir (*Suishu*-84 Tujue: 1865). Bu tarihe bakarak Bugut Yazıtı'nın baş kısmını görünce bu yazıtın *Urkupar Çraçu Mağa Tatpar*

Kağan için Nivar Kağan tarafından diktirildiği anlaşılabilir; ama Nivar unvanı Suishu-84'teki yazıya göre Tatpar Kağan zamanındaki bir kağan adı olarak anıldığından, 581 yılından daha önceki bir zaman olarak nitelendirilemez. Zaten Bugut Yazıtı'nın B-3 kısmındaki yazıya göre Tatpar Kağan'ın *Tavşan yılı*; yani MS 580 yılında öldüğü anlaşılabilir ama metin devam ederek Tatpar oğlu Umna Kağan'ın idare ettiği dönemi de kapsamaktadır ki, bence bu yazıtın dikiliş tarihi Umna Kağan'ın tahta çıkma zamanında değil de, onun arkasından o zamanki Aşinaslı hükümdarlardan en güvenli ve en güçlü sayılan aksakal olan Nivar Kağan'ın birinci kağan olarak tahta çıkmasına kadar uzanır.

Bu yazıtın B-3 kısmında, daha önce vefat eden Tatpar Kağan için iki kağan tarafından Budizme ait dinî bir tören yaptırıldığı da zikredilir. Tatpar Kağan'ın öldüğü Tavşan Yılı, yani 580 yılında yapılan vücut yakma töreninden yarım ya da bir yıl sonra yapılan ikinci bir cenaze töreni ile karşılaşırız; yani bu yazıtın ve anıtın dikiliş tarihi MS 581-582 yıllarında olmalıdır. Bu yazıtın baş cümlesinde Umna Kağan'dan sonra büyük kağan unvanını alacak kişinin İşbara Kağan olduğunu ve adının Nivar olarak geçtiğini söylemek henüz zor; ama bence bunu yazmayı üstlenen Soğudlu bitikçi memur, daha önceki unvana alıştığı için bu unvanı kullanmış olmalı ya da ölen Tatpar Kağan'ın ruhuna saygı göstermek için bu ifadeyi kendi ricasında bulunup bitikçiye kaydettirmiş olmalıdır.

II. Umna Kağan Kimdir?

II-1. Bugut Yazıtı'nın Soğudca Yüzündeki Umna Kağan Kimdir?

Burada değinilecek dördüncü mesele, adı Tatpar Kağan'ın oğlu olarak geçen *Umna Kağan*'ı, tam olarak Suishu-84'te geçen eski Çin kaydı ışığında, *Anla* ismindeki şahıs ile karşılaştırmaktır. Bu tespit, fonetik açıdan mantıklı olmasına rağmen *Suishu-84*'teki yazıya göre bu *Anla*, *er at* ismi olduğuna göre niçin Bugut Yazıtı'nda henüz kağan olmadığı dönemdeki ismi kullandığı meselesi biraz düşündürücü olmaktadır. Acaba başka kaynaklarda bu hükümdarın kağanlığındaki unvanı tespit edebilir miyiz?

Bu soruya bir kaynak gösterebiliriz. Suishu-84 Tujue bölümünde Tatpar Kağan'ın ölümünden sonraki kurultayda, soylu Türkler yeni kağan olarak Tatpar Kağan'ın oğlu *Anla*'yı seçtiği hâlde, diğer bir aday olmasına karşın sonuç olarak seçilmemiş olan Mukan Kağan'ın oğlu *Dalabian*; yani daha sonraki Apa Kağan buna kızarak *Anla*'ya her zaman küfür ederek onu kovalamaya çalıştığından, *Anla* da artık dayanamayarak kendi hükümdarlığını, o zaman *Anla*'nın başdanışmanlığı görevini üstlenen güçlü aksakal Nivar Kağan'a bırakmaya karar vermiştir.

Bunu anlatan Suishu-84 Tujue'ye göre yöneticiler kendi aralarında birbirleriyle tartışarak şunu söyler:

Dört Kağan'ın çocuğundan Satu (Şad) ise en akıllıdır, bundan bunu davet edip tahta çıkarttı ve o ise *İl Küli Şad Baga İşbara Kağan* unvanını aldı, biri de İşbara Kağan olarak tanıttırıldı. O ise Ötüken Dağı'nı yönetir, *Anla* ise buradan inip Tuğla Irmağı'nda oturup İkinci Kağan olarak tanıttırıldı (*Suishu*-84: 1865) diye kaydedilmektedir.

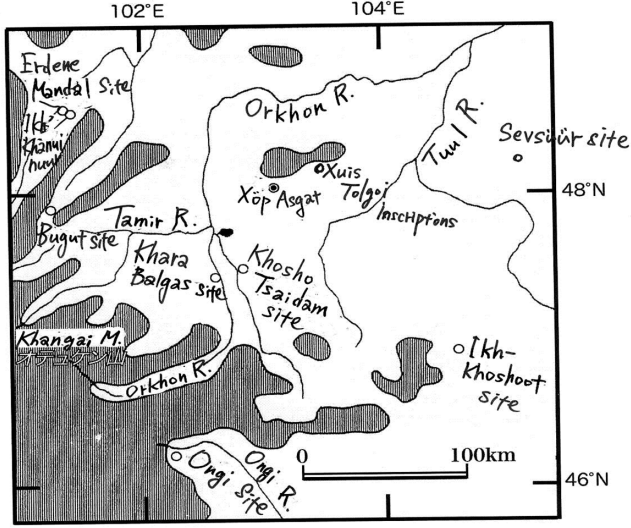
Yani *Anla* tahta çıkarken babası Tatpar Kağan'ın yönettiği Ötüken Yış'ta oturduğu hâlde, büyük kağanlığını Nivar'a bıraktıktan sonra buradan ayrılıp doğu tarafındaki Tuğla Irmağı'na yakın bir yerde ikinci kağan olarak idareyle görevliydi.

Bundan sonra Nivar ise İşbara Bilge Kağan olarak tahta çıkınca ara sıra Sui Hanedanı ile bir taraftan anlaşmaya çalışırken öte taraftan da birbirinin sınır bölgesine saldırarak savaşıyorlardı. Bu sırada onun yönetimi sürdüğü zamanda, kendisine topladığı küçük kağanlar varken bunların arasında bir de adı Çince harfle *Ban-na* olarak geçen kağan bulunmaktaydı. *Suishu*-84 Tujue yazısında ise *Kaihuang* İkinci yıl (MS 582), Türk İşbara Kağan, inisi Yabgu (*Chulahou*-Osawa) ve *Banna Kağan* ile birlikte yaklaşık on bin askerle güneye sefer etti (*Suishu*-53 Daxichangru: 1349).

Mori Masao, bu Banna (p'an-na, p'uan-nâ) unvanını *Anla*'ya telaffuz açısından benzeterek aynı şahıs olabildiğini söyler (Mori 1967: 263). Ben de bu unvanın, Bugut Yazıtı'ndaki *Umna Kağan*'ın unvanını tespit etme imkânını tanıdığını ileri sürüyorum. Bu kabul edilirse, Banna Kağan ile aynı şahıs olabilecek Bugut'taki Umna Kağan, İşbara Kağan'ın çağrısında cevap verip Sui ile savaşa katılmıştır.

II-2. Bugut Yazıtı'nda Geçen İki Nom Bitig Nedir?

Burada değinilecek beşinci bir mesele ise Bugut Yazıtı'ndan, bu Umna Kağan'ın kendi emri ile en az iki *nom bitig* taşı diktirdiğinin anlaşılmasıdır (B-2:9-10, B-2: 14-16). Acaba bu *nom bitig taşı* nerede diktirildi?

Res.7: Orhon, Tamir ve Tugla Nehri'ne yakın obada bulunan eski Türk anıt ve yazıtları (Takashi Osawa el ile çizmiştir.)

Bildiğim kadarıyla, Moğolistan'da keşfedilen Brahmi yazıtı, 1967 yılında Moğol-Sovyet Ortak Epigrafiya Araştırmaları tarafından Bulgan aймаğında Huis Tolgoi adlı kaya tepede keşfedildi ve Moğol filolog M. Şinekhüü bunun hakkında kısa bir haber yazısı yazdı. Bu iki yazıt şu anda Moğol Arkeoloji Araştırma Enstitüsünde korunmaktadır.

Res. 8: Ulaanbaatar'daki Arkeoloji Müzesinde bulunan Bolgan ilindeki Huis Tolgoi Yazıtları (Takashi Osawa Arşivi, 2007)

Res. 9: Huis Tolgoi adlı taş yığından oluşturulan kaya tepe ve çevredeki oba (Takashi Osawa Arşivi, 2007)

Biz de, 2006 yılında bu Huis Tolgoi'yi ziyaret edip burada Brahmi yazıtındaki taşın aslında bulunmuş anıtını aramaya çalıştık. M. Şinekhüü'nün keşfettiği kayayı kolayca bulabildik. Ama bu tepedeki kaya karakteri ile Brahmi yazıtın taş özelliği tamamen farklı idi.

Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu Brahmi kitabenin dış şeklinin bronz dönemine ait geyik taşını hatırlatmasıydı. Yani bu Brahmi yazıtı, tepesindeki kayadan yapılmış değil de, herhâlde buna yakın bronz dönemine ait Khrekshüül'den getirtilip bunun tepesine dikilmiş olmalıdır. Ben, bu Huis Tolgoi adlı tepenin Bugut Yazıtı'nda Umna Kağan tarafından diktirilen iki nom bitig taşının bulunduğu kutsal yer olduğunu tespit ettim. Bu yazıtın hangi dil ve hangi konuyu ele aldığı ise henüz bilinmezken, büyük ihtimalle Sanskritçe ile Budizm'e ait bir sutranın parçası çizilmiş olmalıdır.

III. Umna Kağan'ın İkametgâhı Neresidir?

Burada değinilecek altıncı mesele ise, Bugut Yazıtı'ndaki Umna Kağan; yani benim tespitime göre Banna Kağan'ın nerede oturduğudur. Daha önce bahsettiğim gibi Suishu-84 Tujue'den de anlaşılıyor ki *Anla*; yani Umna Kağan, Tugla Irmağı'nda oturmakta ve ikinci kağan olarak bilinmekteydi. İki Brahmi yazıtının bulunduğu Huis Tolgoi da Tugla Irmağı'na yakın bir yer olarak nitelendirilebilir. Yani Huis Tolgoi da Umna Kağan'ın yönettiği bozkır içinde olmalıdır. Ama burası, bence kışlak bir yere benzediği için acaba onun yazlığı nerede olabilir diye sorarken buna yakın bir yerde bulduğumuz I. Türk Kağanlığı'na ait olan bir anıtı hatırlayabiliriz.

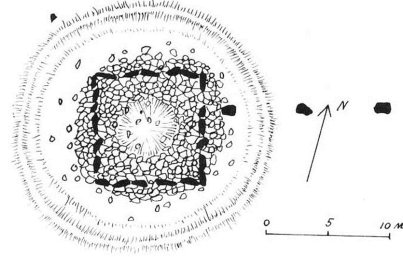

Fig. 12. Der Steinsarg von Sewstül.

Res. 10: Sol-Bulgan ilindeki Mogod köyünde bulunan Sevsüür Anıtı'nın yapısı (MSSR 65, Fig.12) ; Sağ: Sevsüür Anıtı'nın orta kısmı (Takashi Osawa Arşivi, 2007)

Yani, Bulgan aймаğında bulunan birinci eski Türk hükümdarlarına mahsus olan anıtlardan Sevsüür Anıtı zikredilebilir. Bu anıt ilk defa MS 1910 yılında Finlandiya'dan gelen G. J. Ramstedt ve S. Pälsi tarafından keşfedildiği hâlde daha sonra kimse bakmayıp bırakılmıştır.

Mesela 1994 yılında Rus arkeolog E. İ. Boitov sadece Pälsi'nin kitabından faydalanarak kendi araştırma kitabında yer vermiştir. Bu anıt da, 2008 yazısında *Bichees 2* adlı Moğol-Japon Ortak Araştırma Heyeti tarafından tekrar bulunmuştur. Yani bu, bizim heyetimizin yazıtı Ramstedt'ten 100 yıl sonra tekrar tespit ettiği anlamına gelir. Bence bu anıt Umna Kağan'ın ölmesinden sonra onu anmak için yapılmış olmalıdır.

Bu yazıtta da I. Türk Kağanlığı'na ait anıtların özelliğini taşıyan taş heykel bulunmamaktadır; sadece balballar doğu tarafına sıralanıp devam etmektedir. Yine de anıtın iç kısmına bakınca platformun batı tarafında bulunan dörtgen "sarkofagus"un çevresinin bir daire şekli gösteren, çeşitli taştan yapılmış alan olduğu görülür.

Bu daire şeklindeki alanda, aslında Bronz dönemine ait Kherkhusküür'ün izlerinin olması dikkat çekicidir. Bayan Tsagaan Khündii anıtı (=I. Gindin Bulak Anıtı) ve II. Gindin Bulak Anıtı ya da Tsetsuuv Anıtı'nda, eski Türklerin kendi anıtını inşa ederken yakında bulunan bronz mezar taşını tekrar kullanarak yaptırmış olduğu düşüncesini buradan da görebiliriz. Buradaki ölçüleme ve araştırmamızın sonucunu *Bichees 2*'nin raporuna koyduğumuzdan burada tekrar etmeyeceğim.

Yine dikkat edilmesi gereken bir diğer mesele, yakın bir yerde II. Türk Kağanlığı'na ait anıtın bulunmasıdır. Ama bu da bronz dönemine ait çok

büyük Kherkeskür anıtının bir kısmı tekrar kullanılarak yapılmıştır. Bence Huis Tolgoi Tepesi'nde bulunan iki Brahmi kitabesi, aslında bu Sevsüür bölgesindeki Kherkishüür'deki geyik taştan ikisinden alınıp getirilmiş olmalıdır.

Sonuç: Umna Kağan'ın Oynadığı Tarihî ve Kültürel Rol Üzerine

Son soru: Umna Kağan ne için bu Brahmi kitabesini diktirdi?

Buna en iyi örnek, kendi babası olan Tatpar Kağan'ın davranışıdır. Yani, *Suishu-84*'teki Tujue kaydına göre, güneyde bulunan Beizhou ya da Beiqi Hanedanı'nı küçümseyerek kendi çocuğu gibi davranıyordu. Ama Tatpar, Beiqi Hanedanı'nın zengin bir ülke olmasının sebebini sorduğunda, *Echoo* adlı Budist rahip; ancak Budizm'in gücü olduğundan diye cevap verip Tatpar'a tekrar Budizm'e ait esas teorisini öğretmiştir ki, kağan da sonunda bunu dinleyerek kendisi de saçını keserek sadakatle buna ibadet etmeye çalıştı. Sanki Budist gibi Sanga da yaptırıp Budistler'i kendi himayesi altında korumaya çalıştığı bilinmektedir ve hatta kendisinin Budist rahip gibi Stupayı çevirip ibadet ettiği de kaydedilmektedir.

Bunun yanı sıra güney komşusu olan Beizhou Hanedanı'nın İmparatoru *Wudi* ise MS 574 yılında ülkede bulunan Budist ve Taoistlere baskı yapıp bu inançlara inanmayı yasaklamıştır, bu yasaktan sonra Beizhou'dan kaçan Budistler de olmuştur. Bunlardan bazısı doğu komşusu olan Beiqi'ye kaçmış; ama onlar da Beizhou hükümdarının saldırısı sonucunda MS 577 yılında Beiqi Hanedanı'nı yok edildiğinden, orayı terk edip Tatpar Kağan'ın nezareti altındaki Moğolistan'a irtica etmek zorunda kalmıştır. Bunlardan Beiqi Hanedanı'nın mensubu olan Komutan *Gaoshaoyi* gibi prensler başta olmak üzere devlet adamları ve Budist rahipleri de vardı.

Yani Umna Kağan zamanında da kendi babasından Moğolistan'da hâlâ kalanlar vardı ve bunlar arasında MS 574 yılında Beizhou hükümdarı *Wuti*'nin Budizm ve Taoizmi yasakladığı zaman Moğolistan üzerinden Hindistan'a geri dönmek isteyen Hindistanlı Jinagupta da bulunuyordu. Ya da daha önce Donran adlı Çinli Budistler de Beizhou Hanedanı'ndan Orta Asya ülkesi üzerine Ghandara'ya gidip okuduktan sonra ülkesine geri dönerken kendi ülkesinin artık yok olduğunu anlayınca Moğolistan'da kalmak zorunda kalmıştır. Umna Kağan ise kendi himayesi altında bulunan Budistlere ibadet etme imkânını sağlamak amacıyla Huis Tolgoi'da iki Brahmi kitabesini diktirerek yerleşmiş halkların kültür merkezini buraya kurmaya çalışmış olmalıdır.

Bugut Yazıtı'nın taşıdığı özelliğe bakacak olursak, harfi ve dili Soğudlardan kaynaklanır ve Brahmi yazıtında da Hint öğeleri bulunur. Yazıtının şekline ve motifine bakılacak olursa, geleneksel Çin kültüründen türemiş öğeler de bulunabilir. Yani bu anıt ve anıtın yazıtından eski göçebe Türk kültürünün

dünyaya ne kadar bağlandığını ve sadece kiracı olmayıp kendi kültür çerçevesini de düzenlediğini anlayabiliriz.

Umna Kağan'ı da, babası gibi kendi himayesi altındakilerin, ister Türkler olsun ister Soğud, Hintli veya Çinli Budist rahipler olsun, kültürlerini koruyup yaşamlarını devam ettirmeye çalışan hükümdarlardan biri olarak nitelendirebiliriz.

Kısaltmalar

AO Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.

Bichees 2 Ōsawa, Takashi & Suzuki, Kousetsu & Rinchinkhorloo, Mönkhtulga 2009: *Bichees II, 2006 onoos 2008 oni Mongol uls dakh' Türgiin bichees ba ertnii dursgalig sulakh ekspeditsiin irtgel* (Report of Researches on Historical Sites and Turkic Inscriptions in Mongolia from 2006 to 2008, Japan - Mongolian Joint Expedition Project "BICHEES II"), Ulaanbaatar: SOFEX Co.10

BK Bilgä Qaghan Inscription.

CS Chou shu, Zhong hua shu ju, Beijing 1971.

CTS Chiu T'ang shu, Zhong hua shu ju, Beijing 1975.

DTS Drevnetyurkskii Slovar' (Red. Nadelyaev etc), 1969, Leninglad.

KT Köl Tigin Inscription.

HTS Hsin T'ang shu, Zhong hua shu ju, Beijing 1975.

Moriyasu & Ochir Moriyasu, T. & A. Ochir (ed.), *Mongoru koku genzon iseki hibun kenkyū hōkoku*, Osaka University, Osaka Daigaku, Chuō Yūrashia gaku kenkyūkai (In Japanese), (Site of Bugut. In. *Provisional Report Of Researches on Historical Sites And Inscriptions In Mongolia From 1996 to 1998*. Osaka Univerasity, The Society of Central Eurasian Studies)

MSSP Halén, Harry 1982: *Memoria Saecularis Sakari Pälsi. Aufzeichnungen von einer Forschungsreise nach der nördlichen Mongolei im Jahre 1909*. Helsinki:

Suomalais-ugrilainen Seura.

NAGK *Nairiku Ajia Gengō no kenkyū*, Osaka daigaku, Chuō Yūrashia gaku kenkyūkai, (*Studies on the Inner Asian Languages*, Osaka University, The Society of Central Eurasian Studies).

PS *Peishu*, Zhong hua shu ju, Beijing 1983.

PQS *Pei Qie shu*, Zhong hua shu ju, Beijing 1972.

SS *Suishu*, Zhong hua shu ju, Beijing 1973.

TT *T'ung T'ien*, Zhong hua shu ju, Beijing 1988.

Ton Tonyuquq Inscription.

UAJ *Ural-altaische Jahrbücher*.

Xu-gao-seng dian. In. *Gao seng dian he ji*, Shang hai gu ji chu ban she, Shang hai 1990, pp.105-382.

Bibliografya

- Alyılmaz, C. (2003), “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3, ss. 11-21.
- Alyılmaz, C. (2003), “On the Bugut Inscription and Mausoleum Complex”, *Ērān ud Anērān Webfestschrift Marshak*, <http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/alyilmaz.html>.
- Baştuğ, Ş. (1993), “Kök Türk Kinship Terminology: An Omaha Model”, *Central Asiatic Journal* 37-1/2, pp.1- 19.
- Bazin, L (1988), «Les Turcs et le Bouddhisme du VIe au VIIIe Siècle », *Nichifutu Bunka* 52, Tokyo, pp. 11-129.
- Bazin, L. (1975), « Turcs et Sogdiens: Les enseignements de l'inscription de Bugut (Mongolie) », *Mélanges linguistiques offerts à Émile Benveniste*, Paris, pp. 37-45.
- Blockley, R. C. (1985), *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool.
- Bombaci, A. (1974), “On the Ancient Turkish Title <Παδ>”, *Gururâjamanjarikâ, Studi in onori di G. Tucci*, Napoli, Vol. 1, pp. 167-193.
- Chavannes, E. (1903), «Notes Additionnels sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux. In », *Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, St-Petersbourg.
- Chavannes, E. (1905), “Jinagupta”, *T'oung Pao* 2-6, pp. 332-356.
- Clauson, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Cleaves, F. W. (1982), *The Secret History of the Mongols*, Cambridge, Mass.
- Diyarbakirli, D. (2002), “Eski Türklerde Kültür ve Sanat”, *Türkler* 2, Yeni Türkiye, Ankara, pp. 827-894.
- Golden, P. B. (1992), *An Introduction to The History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden.
- Haneda, T. (1975) Haneda hakase Shigaku ronbunshû, Jôkan rekishi hen (In Japanese), (A compilation of Historical Studies of Professor Tôru HANEDA I), Kyoto.
- Hegaard, S. E. (1976), Some Expressions Pertaining to Death in the Kök-Turkic Inscriptions, UAJ 48, pp. 89-115.
- Karlgren, B. (1923), *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese*, Paris.
- Klyashtornyj, S. G. & V. Livshits (1971), “Sogdijskaya nadpic' iz Buguta”, In. *Strany i narody Vostoka* 10, Moskva, pp. 121-146.
- Klyashtornyj, S. G. & V. Livshits (1972), The Sogdian Inscription of Bugut Revised, AO26-1, pp. 69-102, -8 pls.
- Litvinskij, B. A. (1992), *Vostochnyj Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e, etnoc, jazyki, religii*, Moskva.
- Mori, M. (1981) Yûboku kottsuka no bunmeika. *Kita asia shi* (In Japanese), (Development of Normad States. *History of North Asian*), Tokyo, Yamakawa shuppanshya, pp. 83-134.

- Mori, M. (1992) Tokketsu teikoku naibu ni okeru sogudojin no yakuwari ni kansuru ichi shiryō-Bugudo Hibun-. *Kodai toruko minzokushi kenkyū II*, Tokyo, Yamakawa shutsuppansya (In Japanese), (Historical Studies of Ancient Turkish peoples II) .pp. 200-215.(At the first time, this article was published in *Shigaku Zasshi* 81-1, 1972, pp. 77-86).
- Mori, M.(1967), *Kodai toruko minzokushi kenkyū I*, Tokyo, Yamakawa shutsuppansha (In Japanese), (*Historical Studies of Ancient Turkish peoples I*).
- Moriyasu, T. & T. Hayashi (1999), Buguto Iseki (Bugut site), In. Moriyasu & Ochir, p. 121.
- Moses, L. W. (1977), *The political Role of Mongol Buddhism*, Bloomington, Indiana.
- Novgorodova, E. A. (1981), Pamyatniki izobrazitel'nogo iskusstva drevnetyurkskogo vremeni na 12 territorii MNR, *Tyrkologicheskij Sbornik 1977*, pp. 203-218.
- Nowgorodowa, E. A. (1980) *Alte Kunst der Mongolei*, Leipzig: E. A. Seeman Verlag.
- Ōsawa, T. (1999) Shinkyō Irikawa no Sogudogo meibun sekijin ni tsuite - Tokketsu soyosei no ōtōni kansuru ichi shiryō, *Kokuritu Minzokugaku hakubutukan kenkyū houkoku betsusatsu*-(in Japanese). (A stone statue with a Sogdian inscription along the Ili river in Xinjiang: As a source of the royal genealogy of the early Turkic Khanate periods, *Bulleten of the National Museum of Ethnology Special Issue No.20*), Ōsaka, pp. 327-378.
- Ōsawa, T. (2002), “Batı Göktürk Kağanlığı’ndaki Aşinaslı Bir Kağan’ın Şeceresine Ait Bir Kaynak”, *Türkler 2*, Yeni Türkiye Yayınları, pp.79-88.
- Ōsawa, T. (2007), Buddhism Lawa and the cultural-political role among Old Turkic peoples in the Early Medieval Mongolian Steppe, S. V. Kalmikov et al (reds.) *Chingiskhan i sud’bi Harodov Evrazii II.*, Ulan-Ude, pp. 83-96.
- Ōsawa, T. (2008), New research on historical aspects and interpretation of Ongi site and inscriptions, *Chronica* 7-8. Segeed: Segeed University, pp. 161-177.
- Ōsawa, T. (2010), Xör Acrar Himei Saikoo (Revisiting Khör-Asgat Inscription in Mongolia from the Second Turkic Qaghanate) (in Japanese), *Studies on the Inner Asian Languages XXV*, Toyonaka: Osaka University, Faculty of Letters, pp. 1-73.
- Pritsak, O. (1952), Stammensnamen und Titulaturen der Altaischen Völker, *UJAJ* 24-1/2, pp. 49-104.
- Rybatzki, V. (2000), Titles of Türk and Uigur Rulers in the old Turkic Inscriptions. *Cental Asiatic Journal* 44, pp. 205-292.
- Vojtov, V. E. (1996), *Drevnetjurkskij Panteon i Model’ Mirozdanija v kul’tovo-Pominal’nykh Pamjatnikakh Mongolii VI-VIII vv.*, Moskva.
- Yoshida Y. & T. Moriyasu (1998), Mongoru kokunai tosketsu uiguru jidai iseki hibun chōsa kan hō (In Japanese), (A Preliminary Report on the Recent Survey of Archaeological Sites and Inscriptions from the Turkic and Uighur Periods in Mongolia), *NAGK* 13, pp. 129-170.
- Yoshida Y. & T. Moriyasu (2000), Bezekuriku shutsudo sogudogo uigurugo manikyōto tegamibun. (In Japanese), (Manichan Sogdian and Uighur Letters Recently Unearthed in Bezeklik, Turfan) *NAGK* 17, pp. 129-170.
- Yoshida Y. & T.Moriyasu (1999), Bugut Hibun (Bugut inscription), In. Moriyasu & Ochir, p. 122-125.
- Yoshida, Y. (1991), Shinkyō Uigur jichiku shinsyutsu sogudogo shiryō (In Japanese), *NAGK* 6, pp. 57-83.

